

Alicja GONIA, Hanna MICHNIEWICZ-ANKIERSZTAJN

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Wydział Kultury Fizycznej, Zdrowia i Turystyki
Bydgoszcz, Polska
e-mail: zgt@ukw.edu.pl

ROLA SACRUM W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM OBSZARÓW WIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE GMINY DĄBROWA CHEŁMIŃSKA

THE ROLE OF SACRUM IN THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE RURAL AREAS – THE EXAMPLE OF DĄBROWA CHEŁMIŃSKA

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy obszarów wiejskich, sfera *sacrum*, Dąbrowa Chełmińska
Key words: *cultural landscape of rural areas, sacrum sphere, Dąbrowa Chełmińska commune*

Streszczenie

Krajobraz kulturowy obszarów wiejskich jest odzwierciedleniem związków człowieka ze środowiskiem przyrodniczym. Charakterystyczną jego cechą jest harmonijne współistnienie elementów naturalnych i antropogenicznych. Do tych ostatnich można zaliczyć przestrzeń i elementy sakralne obecne w krajobrazie. Są nimi miejsca, świątynie, cmentarze, kaplice związane z kultem religijnym mieszkańców.

W niniejszym artykule prześledzono proces nasycania przestrzeni wiejskiej elementami sakralnymi oraz określono rolę jaką odgrywały one w kształtowaniu krajobrazu kulturowego gminy Dąbrowa Chełmińska. Ponadto zbadano funkcje i znaczenie sfery *sacrum* we współczesnym krajobrazie wspomnianego obszaru.

Wybór Dąbrowy Chełmińskiej jako obiektu badań wiąże się z ciągłością procesów osadnictwa stałego już od ponad 3 tys. lat. W efekcie przenikały się tu różnorodne wpływy kulturowe, prądy religijne itp. nadające kształt krajobrazowi kulturowemu.

Abstract

The cultural landscape of the rural areas reflects the man- nature relation. Natural and anthropogenic elements coexist harmonically within this landscape. The sacred elements, important for the faith of inhabitants, like sacred places, temples, cemeteries and chapels belong to the anthropogenic elements.

The intention of this paper is to present the process of the fulfillment of the rural areas by sacred elements as well as determine the role of such elements in shaping the cultural landscape of Dąbrowa Chełmińska commune. Besides, the authors analyzed the functions and sense of the sacrum sphere in the contemporary landscape of the examined area.

The choice of the territory of research is connected with long lasting settlement processes (over 3 thousands years). In effect, this area was penetrated by various cultures, religion streams, which have created the specific cultural landscape

WSTĘP

Krajobraz kulturowy obszarów wiejskich stanowi niewątpliwe świadectwo współistnienia człowieka ze środowiskiem naturalnym. Gospodarując i przekształcając przyrodę, człowiek nasycza przestrzeń wytworami kulturowymi, nadając jej często znaczenie symboliczne. Tak jak w przypadku przestrzeni miejskich, również na wsi „człowiek kształtuje oraz użytkuje przestrzeń w trojaki sposób: nadając jej kształty, nadając tym kształtom określone funkcje i wartości, a w konsekwencji przyjmując takie a nie inne formy zachowania się w stworzonych przez siebie ramach przestrzennych” (Jędrzejczyk, 2004: 124-125). Według Górki (2001), krajobraz kulturowy z pokolenia na pokolenie nasycza się coraz to nowymi niepowtarzalnymi elementami, cechami. W konsekwencji staje się on wspólnym dziedzictwem oraz elementem tożsamości ludzi zamieszkujących określony teren. Należy również podkreślić, że dbałość w przekazywaniu cech kulturowych poprzez przebywanie w określonym środowisku kulturowym, powoduje silniejsze z nim związanie (Wolski, 2011).

Wydaje się, że najtrwalszymi, a zarazem najbardziej rozpoznawalnym w przestrzeni krajobrazu kulturowego elementami są miejsca i obiekty o znaczeniu sakralnym. W przestrzeni zarówno miast jak i wsi, można wyróżnić kilka typów miejsc o statusie *sacrum* (Jędrzejczyk, 2004). Posługując się typologią Madurowicza (2002) w przypadku obszarów wiejskich czystą (absolutną) sferę *sacrum*, odnaleźć można w postaci świątyń, pomników oraz cmentarzy. Quasi-sakralne strefy w sferze profanum reprezentowane są przez kapliczki, figury świętych, krzyże oraz wyjątkowe miejsca pamięci.

Wyżej wymienione typy sfery sakralnej silnie wiążą się z życiem codziennym mieszkańców wsi. Przydrożne kapliczki, cmentarze, kościoły są miejscem scalającym społeczności lokalne poprzez swoją historię, okazywanie szacunku przeszłym pokoleniom, poczucie wspólnoty wierzeń i tradycji.

Niniejsze opracowanie ma na celu prześledzenie procesu nasycania przestrzeni wiejskiej gminy Dąbrowa Chełmińska elementami o charakterze sakralnym oraz określenie roli jaką odgrywały i odgrywają one w kształtowaniu krajobrazu kulturowego wspomnianego obszaru.

Założono bowiem, że na obszarze gminy Dąbrowa Chełmińska, krajobraz kulturowy silnie wiąże się ze sferą *sacrum* – jej elementy są najbardziej czytelnym świadectwem następujących po sobie epok i kultur. Zakłada się również, że funkcje i znaczenie poszczególnych elementów sakralnych zależą w znacznej mierze od mieszkańców obszaru gminy i sposobów gospodarowania przestrzenią. To założenie wiąże się z faktem, że krajobraz kulturowy jest zjawiskiem dynamicznym, silnie związanym z kulturotwórczą działalnością człowieka.

Aby osiągnąć cel pracy, autorki zastosowały (przyjętą w badaniach nad krajobrazem) metodę genetyczną – określając chronologię elementów kulturowych (w wypadku niniejszego opracowania elementów sakralnych historycznych i współczesnych) oraz ewolucyjną, tj. zbadały proces nasycania środowiska elementami kulturowymi będącymi przejawem działalności człowieka i jego przystosowania do środowiska

(Dobrowolska, 1984). Metody te wymagały przeprowadzenia kwerendy terenowej na terenie gminy, jak również kwerendy bibliotecznej, która umożliwiła m.in. zapoznanie się z wynikami badań archeologicznych prowadzonych na analizowanym obszarze od lat 70. XX w. Autorki korzystały również z opracowań przygotowywanych na zlecenie Urzędu Gminy Dąbrowa Chełmińska. Istotne były także opracowania dotyczące teoretycznych aspektów krajobrazu kulturowego publikowane przez Komisję Krajobrazu Kulturowego PTG.

KRAJOBRAZ KULTUROWY GMINY DĄBROWA CHEŁMIŃSKA W ŚWIETLE PRZESZŁOŚCI HISTORYCZNEJ OBSZARU

„Analiza aktualnego stanu krajobrazu kulturowego musi uwzględniać moment historyczny, gdyż w przestrzeni zapisane są elementy pochodzące z różnych epok dziejowych, czyli nawarstwienia kulturowe” (Myga-Piątek U., 2005: 45). W związku z powyższym, istotna jest znajomość historii analizowanego obszaru, zwłaszcza procesów osadniczych, które najsilniej przekształcają środowisko przyrodnicze.

Gmina Dąbrowa Chełmińska położona jest w Dolinie Dolnej Wisły, w południowo-zachodniej części Pojezierza Chełmińskiego. Z racji dogodnych warunków środowiska naturalnego oraz bliskości ważnych traktów handlowych, najwcześniejsze ślady osadnictwa na tym terenie pochodzą z drugiego tysiąclecia przed naszą erą. Dowodem na ciągłość osadnictwa na tym terenie są liczne artefakty i udokumentowane stanowiska archeologiczne tj. osady kultury łużyckiej m.in. w Gzinie Górnym, Boluminie, pomorskiej – w Pniu, groby z okresu lateńskiego i rzymskiego (związane z przebiegiem przez ten teren Szlaku Bursztynowego) znalezione w Gzinie i Czarzu oraz osady wczesnośredniowieczne (Pień). W początkach XIII w. wspomniany obszar został przekazany biskupowi pruskiemu Chrystianowi, a następnie przejęty przez Zakon Krzyżacki. Warto wspomnieć że już w dokumentach pochodzących z 1222 r. wymieniono grodziska Gzin i Pień oraz wsie: Ostromecko, Czarze i Bolumin. Z panowaniem krzyżackim wiązał się napływ rycerstwa i osadników niemieckich. Jednak od początku XVI w. (po drugim pokoju toruńskim) rozpoczął się proces repolonizacji ludności, również pochodzenia niemieckiego. Wtedy to nastąpiło kolejne nasilenie procesów osadniczych związane z zasiedlaniem doliny Wisły m.in. przez menonitów. Gospodarując na terenach zalewowych Doliny Wisły, zakładali oni wsie typu ulicowego, w których dominowała architektura drewniana (Gonia, Tubielewicz, 2007). Po I rozbiórce Polski współczesny obszar gminy znalazł się w granicach Królestwa Pruskiego, co spowodowało powtórny napływ osadników niemieckich i przejęcie przez nich istniejących wsi królewskich, duchownych i szlacheckich. Przewaga ludności niemieckiej, ewangelickiej utrzymywała się na tym obszarze aż do okresu międzywojennego, kiedy to większość Niemców wyemigrowała. Pozostała ludność polska zmieszala się po wojnie z repatriantami z terenu Kresów Wschodnich (Gonia, Tubielewicz, 2007).

Analiza historycznych procesów osadniczych wskazuje, że na niewielkim obszarze współczesnej gminy przenikały się wpływy różnych grup kulturowych, narodowościowych, religijnych, które w konsekwencji ukształtowały specyficzny, wielokulturowy krajobraz i pozostawiły w przestrzeni materialne ślady swojego gospodarowania. Najtrwalszymi śladami świadczącymi o życiu i kulturze mieszkańców stały się obiekty i miejsca związane ze sferą *sacrum*: kościoły, przydrożne kapliczki, cmentarze, a także cmentarzyska i groby, udokumentowane w badaniach archeologicznych.

OBECNOŚĆ I ZNACZENIE SFERY SACRUM W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM GMINY

Na terenie gminy Dąbrowa Chełmińska znajduje się 36 miejsc o charakterze religijnym (tab. 1). Większość, tj. dwadzieścia siedem obiektów jest objętych ochroną konserwatorską. Z ogółu miejsc o funkcjach sakralnych, większość stanowią cmentarze (w sumie 23), w tym 9 cmentarzysk i grobów pochodzących z okresu od II tysiąclecia p.n.e. do okresu wczesnego średniowiecza. Jedenaście obiektów to przydrożne kapliczki. W gminie znajdują się również cztery kościoły.

Proces nasycania krajobrazu kulturowego gminy Dąbrowa Chełmińska przez obiekty sakralne trwa od ponad 3 tys. lat. (ryc. 1). Wraz z napływaniem na te tereny plemion kultury łużyckiej, pomorskiej i lateńskiej w okresie od. ok. 1300 do 450 r. p.n.e., pojawiły się liczne cmentarzyska towarzyszące osadom i grodziskom. Zanik wpływów wspomnianych kultur spowodował wygaszenie funkcji sakralnych istniejących obiektów, które stały się mało widocznymi składnikami krajobrazu kulturowego (w okresie współczesnym znane są jedynie z wykopalisk archeologicznych). Kolejne elementy sfery *sacrum*, które częściowo dotrwały do naszych czasów pojawiły się od okresu wczesnego średniowiecza. O ile cmentarzyska wczesnośredniowieczne, m.in. w Pniu są znane jedynie z wykopalisk, o tyle ważne i widoczne dziedzictwo kulturowe związane ze sferą religijną stanowią świątynie.

Najmłodszymi elementami krajobrazu kulturowego o funkcjach sakralnych są istniejące współcześnie cmentarze katolickie i ewangelickie oraz kapliczki, figury świętych, pomniki i krzyże misyjne.

„Cmentarz jest jednym z podstawowych miejsc, wokół których zorganizowane jest życie człowieka, traktowanego zgodnie z rozumieniem Heideggera jako byt skierowany ku śmierci” Jędrzejczyk (2004: 128). Najstarsze cmentarze na terenie gminy Dąbrowa Chełmińska to pozostałości mieszkańców należących do kultur: łużyckiej, pomorskiej i lateńskiej. Ich szacunek i przywiązanie do zmarłych przodków przejawiały się m.in. nawet kilkusetletnim rozwojem nekropolii, w których nie naruszano starszych grobów. Pomimo trudności z odtworzeniem wierzeń i obrzędów religijnych omawianych społeczności, odkrycia archeologiczne w grodzisku w Gzinie wskazują, że tutejsza społeczność z dużym prawdopodobieństwem praktykowała kanibalizm rytualny (Chudziakowa, 1975), a gród miał charakter kultowy.

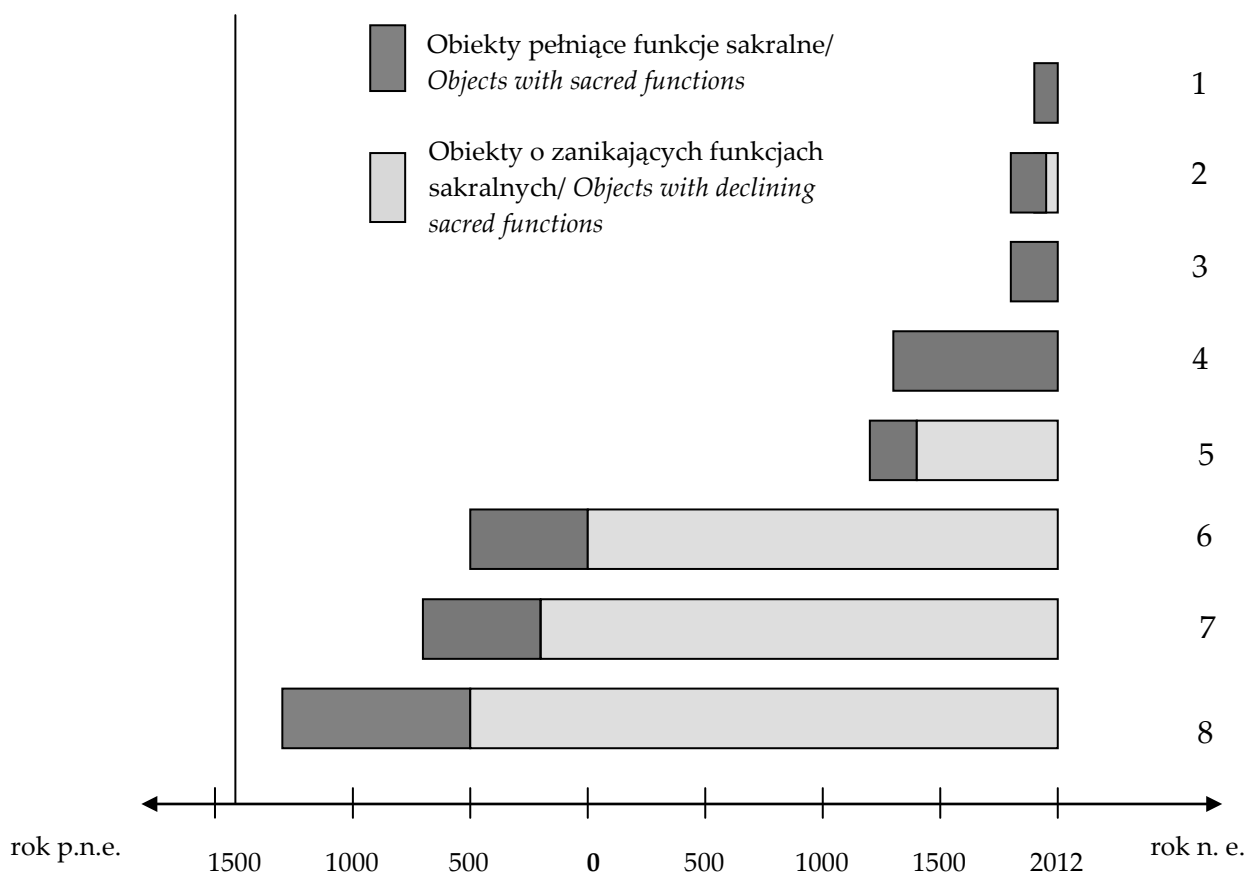
Tab. 1. Liczba i rozmieszczenie obiektów o charakterze sakralnym w gminie Dąbrowa Chełmińska

Tab. 1. Number and localization of sacred objects in Dąbrowa Chełmińska commune

Miejscowość <i>Place</i>	Liczba obiektów podlegających ochronie konserwatorskiej <i>Number of objects under heritage conservation</i>		Cmentarz <i>Cemetery</i>		Kościół <i>Church</i>	Cmentarzysko <i>Burial ground</i>	Kapliczka przydrożna <i>Roadside shrine</i>
	ogółem <i>all types</i>	sakralne <i>sacred</i>	Katolicki czynny <i>Catholic - in use</i>	Ewangelicki Nieczynny <i>Protestant - closed</i>	Katolicki <i>Catholic</i>		
Bolumin	7	1				1	1
Boluminek	8	2	1		1		1
Borki	5	2		2			1
Czarże	32	5	1	1	1	2	2
Czemlewo	7	1		1			3
Dąbrowa Chełmińska	9	4	1	2	1		1
Dębowiec	7	0					
Gzin Dolny	6	1				1	
Gzin Górny	15	2				2	1
Janowo	4	0					1
Nowy Dwór	6	0					
Ostromecko	7	3	1	1	1		
Otowice	4	0					
Pień	9	3		1		2	
Rafa	4	0					
Słończ	8	1				1	
Strzyżawa	2	1		1			
Wąldowo Królewskie	10	1		1			
ogółem	150	27	4	10	4	9	11

Źródło: opracowanie A. Gonia na podstawie SUIKZP gminy Dąbrowa Chełmińska i kwerendy terenowej.

Source: own elaboration by A. Gonia on the base of SUIKZP of Dąbrowa Chełmińska commune.

Ryc. 1. Proces nasycania się krajobrazu kulturowego przez sferę *sacrum* w gminie Dąbrowa Chełmińska:

- 1 – Kapliczki, figury, pomniki, krzyże misyjne; 2 – Cmentarze ewangelickie
 3 – Cmentarze katolickie; 4 – Kościoły; 5 – Cmentarzysko wczesnośredniowieczne;
 6 – Cmentarzysko z okresu lateńskiego; 7 – Cmentarzysko kultury pomorskiej;
 8 – Cmentarzyska kultury łużyckiej

Źródło: opracowanie własne A. Gonia na podstawie SUIKZP gminy Dąbrowa Chełmińska.

Fig. 1. Process of filling cultural landscape with sacred elements in Dąbrowa Chełmińska commune

- 1 – Roadside shrines, monuments, figures, missionary crosses; 2 – Protestant cemeteries
 Churches; 3 – Early middle ages burial sites; 4 – Burial sites of the La Tène culture;
 5 – Burial sites of the Pomerania culture; 6 – Burial sites of the Lusatian culture

Source: own elaboration by A. Gonia on the base of SUIKZP of Dąbrowa Chełmińska commune.

Współcześnie, wspomniane cmentarzyska są nieobecne w krajobrazie, jednak udokumentowane artefakty oraz świadomość ich istnienia w przestrzeni wskazują na wagę jaką ludzie żyjący kilka tysięcy lat temu przywiązywali do sfery wierzeń i kultu.

Liczną grupę cmentarzy stanowią te, założone przez osadników holenderskich i niemieckich. Ludność holenderska sprowadzona na te tereny już od XVII w. w celu zagospodarowania terenów nadwiślańskich, reprezentowała prześladowany w zachodniej Europie, ruch religijny menonitów. Osadnicy niemieccy natomiast, byli

w większości wyznania ewangelickiego. Ich nekropolie świadczą o życiu i pracy wspomnianych społeczności, a także o trudnym procesie przekształcania obszarów nadwiślańskich w tereny rolnicze. Większość z istniejących jeszcze w krajobrazie cmentarzy mennonickich i ewangelickich jest zapomnianych i zaniedbanych. Władze oraz ludność gminy Dąbrowa Chełmińska coraz częściej podejmują działania mające na celu uporządkowanie i ochronę tych obiektów (m.in. w miejscowości Czarze – fot. 1C). Wydaje się, że miejscowa społeczność nadal traktuje cmentarze ewangelickie jako sferę *sacrum*, okazując szacunek zmarłym, z drugiej strony postrzega wspomniane obiekty jako ważny element dziedzictwa duchowego, kulturowego i lokalnej tożsamości.

Takimi elementami są również, a może przede wszystkim świątynie stanowiące „idealną sferę *sacrum*” (Jędrzejczyk, 2004). Jak już wspomniano, na terenie gminy znajdują się cztery takie obiekty, w miejscowościach: Boluminek, Czarze, Dąbrowa Chełmińska i Ostromecko (fot. 1B). Najstarszymi istniejącymi świątyniami są: gotyckie kościoły: p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Czarzu oraz p.w. św. Mikołaja w Ostromecku, pochodzące z XIV w. oraz kościół w Boluminku pochodzący z II połowy XVII w. Najmłodszym obiektem jest kościół w Dąbrowie Chełmińskiej, który został wybudowany na przełomie XIX i XX w. przez wspólnotę protestancką. Po wyemigrowaniu Niemców z terenu gminy świątynia została przejęta przez katolików i nadal pełni funkcje sakralne. Utrzymanie ciągłości w praktykowaniu wiary w tym miejscu, może świadczyć o głębokim szacunku wobec miejsc o charakterze religijnym, niezależnie od wyznania.

Fot. 1. Przykłady miejsc i obiektów związanych ze sferą *sacrum* w gminie Dąbrowa Chełmińska: A – kapliczka przydrożna w Gzinie, B – kościół p.w. św. Mikołaja w Ostromecku, C – pozostałości cmentarza ewangelickiego w Czarzu.

Źródło: fot. A, B – A. Gonja; fot. C – H. Michniewicz-Ankiersztajn.

Photo 1. Examples of sacred places and objects in Dąbrowa Chełmińska commune:

A – wayside shrine in Gzin, B – St. Nicolas' Church in Ostromecko,

C – remains of evangelical cemetery in Czarz.

Source: photo A, B – A. Gonja; photo C – H. Michniewicz-Ankiersztajn.

Krajobraz kulturowy w wymiarze sakralnym jest reprezentowany w gminie Dąbrowa Chełmińska również przez quasi – sakralne strefy – przydrożne kapliczki, krzyże, figury świętych. Są one niezwykle charakterystyczne dla wiejskich krajobrazów kulturowych. Stanowią świadectwo wiary, pobożności, przywiązania do tradycji i związków mieszkańców wsi ze środowiskiem przyrodniczym, kultywowanych od stuleci. Na terenie gminy znajduje się około 20 miejsc tego typu. W większości, kapliczki, figury, krzyże są otoczone opieką mieszkańców, co przejawia się dbałością o porządek, dekoracjami kwiatowymi nie tylko w trakcie świąt kościelnych (fot. 1A). Miejsca te stanowią ponadto swego rodzaju miejsca kultu – począwszy od możliwości osobistej modlitwy, a skończywszy na wspólnym odmawianiu modlitw np. podczas nabożeństw maryjnych.

PODSUMOWANIE

W krajobrazie kulturowym wsi, do tej pory sfera *sacrum* jest bardzo widoczna z racji większego przywiązania mieszkańców do wiary, tradycji, obrzędowości. Na analizowanym obszarze gminy Dąbrowa Chełmińska, świątynie, cmentarze, kapliczki, krzyże, figury świętych nadal stanowią ważny element krajobrazu i kontynuacji dziedzictwa duchowego poprzednich pokoleń. Szacunkiem otaczane są nie tylko obiekty sakralne związane z katolicyzmem, ale także zanikające z upływem czasu pozostałości miejsc i obiektów ważnych dla społeczności protestanckiej zamieszkującej ten obszar do końca II wojny światowej.

Niewidoczne już w przestrzeni, ale udokumentowane grodziska i osady (wraz z cmentarzyskami i miejscami kultu) plemion zamieszkujących obszar współczesnej gminy do okresu wczesnego średniowiecza, świadczą o znaczeniu, jakie obcowanie ze światem nadprzyrodzonym pełniło w życiu człowieka we wspomnianym czasie.

Mieszkańcy wsi poznając, wartościując, kształtując i użytkując przestrzeń (Jędrzejczyk, 2004) przypisują pewnym miejscom i obszarom znaczenie symboliczne – religijne. Okazują tym samym głębokie przywiązanie do sfery duchowości i dziedzictwa pozostawionego przez poprzednie pokolenia. W kontekście powyższego, wydaje się więc, że sfera *sacrum* była i jest nadal nieodłącznym elementem krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich.

LITERATURA

- Chudziakowa J., 1975: Ślady kanibalizmu odkryte na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, pow. Chełmno [w:] Wiadomości Archeologiczne, Tom XL/3, Wydawnictwo PMA, Warszawa.
- Gonia R., Tubielewicz J., 2007: Wędrowki po Zakolu Dolnej Wisły, Przewodnik turystyczny, Zakole Dolnej Wisły. Lokalna Grupa Działania, Bydgoszcz.
- Górka A., 2011: Krajobraz kulturowy wsi jako nośnik mitu [w:] Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych (red.): S. Bernat, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 15, Sosnowiec: 248-258.
- Jędrzejczyk D., 2004: Geografia humanistyczna miasta, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Madurowicz M., 2002: Sfera *sacrum* w przestrzeni miejskiej Warszawy, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Myga Piątek U., 2005: Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych [w:] Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne (red.): U. Myga –Piątek, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 4, Sosnowiec: 40-53.
- Wolski A., 2011: Tożsamość społeczności lokalnej – kapitał czy balast? [w:] Dombrowicz M., Michniewicz-Ankiersztajn H.(red.), Turystyka w rozwoju regionalnym i lokalnym Krajny i Pałuk, Promotio Geographica Bydgosiensia tom VII, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz: 112-125.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Dąbrowa Chełmińska uchwalone Uchwałą nr XXVI/184/05 Rady Gminy Dąbrowa Chełmińska z dnia 7 grudnia 2005 r.,
http://www.bip.dabrowachelminska.lo.pl/?bip_id=587&cid=151&q=studium
(01.06.2012 g.10:40).

